

Лозовицький О.С.,
кандидат політичних наук,
здобувач кафедри державної політики
та управління політичними процесами НАДУ

Діаспори в сучасному світі: чинник зовнішньої політики чи важіль впливу держави?

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей міжнародних відносин. Автором систематизовано історичний та емпіричний досвід розвитку діаспор та їх роль у процесі здійснення зовнішньої політики держави. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів останніх досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування життєво важливих механізмів розвитку держав та умов їх реалізації, зокрема невизначеностей та суперечностей глобалізації.

Ключові слова: діаспора, зовнішня політика, глобалізація, міжнародні відносини, державне управління.

Лозовицький А.С. Диаспоры в современном мире: фактор внешней политики или рычаг влияния государства?

В статье теоретически обоснованы актуальные направления развития законов и закономерностей международных отношений. Автором систематизирован исторический и эмпирический опыт развития диаспор и их роль в процессе осуществления внешней политики государства. Эта научная задача решается на основе комплексного анализа результатов последних исследований и публикаций, посвященных характеристикам формирования жизненно важных механизмов развития государств и условий их реализации, в частности неопределенностей и разногласий глобализации.

Ключевые слова: диаспора, внешняя политика, глобализация, международные отношения, государственное управление.

Lozovytskyi O.S. Diaspora in the Modern World: factor in foreign policy or the starting-lever effect of the state?

The paper theoretically grounded current trends of laws and patterns of international relations. The author systematically empirical and historical experience of diaspora communities and their role in the implementation of foreign policy. This scientific problem is solved in an integrated analysis of recent research and publications on the characteristics of the vital mechanisms of development and conditions for their implementation, including the uncertainties and contradictions of globalization.

Key words: diaspora, foreign policy, globalization, international relations, public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими завданнями теорії і практики реалізації механізмів державного управління. Сучасні взаємовідносини держав характеризуються загостренням боротьби різних центрів сили, блоків, союзів, тимчасових альянсів за сфери впливу. У цьому процесі великого значення набувають діаспори та етнічні спільноти. Проблема розвитку діаспор як важелів впливу держав в умовах глобалізації сьогодні набуло особливої актуальності і перебуває в центрі уваги провідних країн світу, а обґрунтування напрямів та способів її розв'язання є наріжним каменем їх внутрішньої та зовнішньої політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми свідчить, що сьогодні питання розвитку діаспор досить популярні у вітчизняних і зарубіжних дослідників. Водночас ґрунтовні публікації, що стосуються аналізу даної проблематики з позицій державного управління, майже відсутні. У попередніх дослідженнях головну увагу було приділено лише певному спектру проблем та питань даної проблематики, які розглядалися в конкретно-історичному та політологічному аспектах. Принципово новим у представленому дослідженні є

спроба встановити загальний характер і параметри впливів у взаємодії держав та етнічних спільнот і діаспор, які втілювались у виробленні й формуванні зовнішньополітичної стратегії. Серед наукових публікацій, доступних широкому загалу дослідників, насамперед привертають увагу роботи: С.А.Арутюнова, М.А.Астварцатурової, Є.П.Бажанова, А.Бра, Г.Е.Бубашвілі, К.С.Гаджієва, І.І.Гнедкової, Ж.А.Зайончковської, Н.В.Калініної, Р.Коєна, Т.В.Полоскової, О.В.Селіванова, Ж.Т.Тощенко, В.А.Тишкова, Т.Фаїста, П.О.Циганкова, Т.І.Чаптикової, Р.Г.Шмаглита, І.Г.Яковенко. Різні аспекти глобалізації та регіоналізації, а також міжнародної міграції аналізують учені Академії державної служби Росії В.Н.Дахін, К.В.Калініна, А.А.Мацнев, Н.П.Медведев, С.А.Пистрякова, Л.О.Тернова, Р.А.Явчуновська. Проте всі вони лише побіжно торкаються зазначеної проблеми. Тому дослідження зовнішньополітичних інтересів і мотивацій у контексті глобалізації викликає значну зацікавленість і становить суспільну користь за нинішніх складних умов перехідного періоду українського державотворення.

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження включає: визначення особливостей, напрямів і параметрів розвитку діаспор у контексті аналізу їх динаміки; вивчення досвіду формування та реалізації зовнішньополітичної стратегії Україною; на основі вже накопиченого матеріалу проаналізувати відповідний процес у глобальній перспективі. Зазначена мета конкретизувалася через постановку й вирішення завдань: на основі аналізу уточнити природу й зміст розвитку взаємодії держав і діаспор у глобалізаційному процесі; показати сутність і розкрити основний зміст даного процесу як рушійної сили двох основних тенденцій сучасного світу – глобалізації та регіоналізації; визначити шляхи формування зовнішньополітичного курсу України в контексті розвитку глобалізації.

Головне завдання дослідження полягає у визначенні витоків і чинників комплексу глобалізаційних взаємовідносин в їх проекції на зовнішньополітичну стратегію України. Відповідно поставлені мета й завдання досягаються за допомогою порівняльного, структурно-функціонального й інших наукових методів з опорою на загальні й спеціальні методи дослідження наук державного управління. Методологічний підхід має три рівні – гносеологічний, парадигмальний та прикладний. Їх поєднання складає схему: принцип аналізу – форма аналізу – інструмент аналізу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Враховуючи сучасні теоретико-методологічні підходи, науковою новизною роботи є вивчення взаємодії держав і діаспор в умовах глобалізації. Необхідність подальшого дослідження означеної проблеми зумовлюється змінами ролі держав у процесах реформування механізмів державного управління та удосконалення відповідного законодавства з урахуванням національних особливостей. Аналіз наукової розробки теми дослідження показує, що в сучасному вітчизняному науковому співтоваристві точки зору на дану проблему тільки починають складатися, і тому проблема державних інтересів має потребу в поглибленому дослідженні, предметом якого виступає система стратегічних взаємовідносин, а об'єктом – процес формування та еволюції державної стратегії України в сучасному глобалізаційному процесі.

Викладення основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Для нинішнього етапу глобалізації характерні дві різновекторні тенденції. З одного боку, збільшується взаємозв'язок та взаємозалежність країн і народів, а з другого – підвищується суперництво між державами й цивілізаціями. Світ увійшов у стадію гострої біфуркації, свідченням чому є глобальна фінансово-

економічна криза, безпрецедентна за масштабами, тривалістю й руйнівною силою. На зміну монополярності й управлінню з одного центру приходить поліцентричність, прискорюються процеси формування регіональних співтовариств і союзів, загострюється конкурентна боротьба між державами й цивілізаціями. Сьогодні вагомої альтернативи глобалізації не спостерігається, звернути цей процес неможливо, і в результаті Людство прийде до формування нового інформаційного й корпоративного суспільства. Побічними ефектами цього процесу називають відмирання національних держав і створення мережових транснаціональних урядів.

Основою сучасного світу є посилення взаємовпливу між різними типами суспільств і культур, що виступають важливими факторами розвитку цивілізацій і міжнародного діалогу. Крім держав, які взаємодіють між собою, присутні інші учасники системи міжнародних зв'язків, включаючи глобальні й різноманітні функціональні інфраструктури, що справляють не менший, а іноді й більший вплив на розвиток світових процесів. Швидке зростання глобальних взаємозв'язків підриває базу сучасної демократії – національну державу. Остання виявляється задіяною у мережу глобальних взаємин, у яких превалюють квазінаціональні, міждержавні й транснаціональні сили. Водночас спостерігається протилежна тенденція: зниження ролі держави автоматично підсилює значимість інших учасників системи міжнародних зв'язків, далеко не завжди зацікавлених у нівелюванні ролі держав, а нові структури розглядають державу як механізм реалізації власних завдань й цілей і, отже, прагнуть підтримати його, гранично адаптувавши до корпоративних інтересів.

Пріоритетність науково-теоретичних досліджень та визначення типологізації діаспор за умов глобалізації визначається в наступних аспектах: по-перше, становлення демократичної моделі українського суспільства потребує вивчення змін в етнічній самосвідомості членів української діаспори, націленість на взаємодію з ядром українського етносу та етнічними спільнотами суспільств проживання тощо. По-друге, потрібні наукові праці, в яких би по-новому висвітлювались розвиток діаспори, політичні течії, громадська й культурна діяльність діаспори, її внесок у здобуття Україною незалежності. По-третє, важливе практичне значення має визначення реальних можливостей та форм участі української діаспори в розбудові Української держави, інтенсифікації політичних, культурних та економічних зв'язків між українцями в діаспорі та в Україні.

Всебічне осмислення досягнень сучасного діаспорознавства дало змогу окреслити коло малодосліджених питань:

- 1) щодо причин, шляхів та способів формування української діаспори;
- 2) стосовно ареалів розселення і чисельності українців поза межами України, їх соціальної структури і соціально-економічного статусу в умовах діаспори;
- 3) щодо особливостей переміщення, адаптації й інтеграції в іноетнічному середовищі;
- 4) щодо зміни в етнічній самосвідомості, націленість на взаємодію з ядром українського етносу та етнічними спільнотами суспільств проживання тощо;
- 5) оновленого висвітлювання історії української еміграції, політичних течій, громадської та культурної діяльності української діаспори, її внеску у здобуття Україною незалежності.

Домінантними типологізуючими факторами для класифікації історичних і сучасних діаспор є події, пов'язані з масовим переселенням, результатом з історичної батьківщини й безліч етнополітичних факторів, серед яких важливе місце займає розпад і утворення держав.

Феномен діаспори має давню історію свого фактичного існування, хоча увагу відчизняних учених до цього явища було звернено порівняно нещодавно. За останні десять років вийшло кілька наукових праць, присвячених таким загальнотеоретичним проблемам діаспор, як: умови виникнення й еволюція діаспори, її ідентифікуючі ознаки й процеси її інтеграції. Окремо виділяється проблема класифікації діаспорних утворень. Типологізуючі ознаки, запропоновані вченими, як підстави для класифікації діаспорних утворень призвели до того, що на сьогодні відсутня загальновизнана світовим науковим співтовариством система поділу історичних і сучасних діаспор за окремими типами. Втім, як і сама дефініція діаспори трактується залежно від того, яких меншин вона стосується. Метою є аналіз класифікаційних факторів як підстав для типології діаспор і спроба класифікувати діаспори на основі вже наявних теоретичних доробків як обшинне утворення.

У зарубіжній, переважно російській, науковій літературі розпочаті спроби класифікації діаспор на основі не тільки загальновідомих історичних подій, пов'язаних із масовим переселенням народів, але й на основі етнополітичних реалій новітнього часу: розпад держав, міжетнічні конфлікти, етнонаціональна суверенізація. Навряд чи ми зуміємо виділити типологію таких форм симбіозу й поділу, але ми типологічно позначимо різновиди діаспор як пророблених ідеальних конструкцій, які можна накладати на емпіричну реальність [1, с. 44]. Водночас необхідно виділити властивості діаспори, тобто вихідців з метрополії, які зберігають у кількох поколіннях історичний зв'язок із метрополією, що заснований на названій ідентичності, та підтримуючих між собою досить щільні комунікативні й певні конституціональні відносини, а також так звані дисперсії – тобто вихідці з метрополії, які дисперсно мешкають у будь-яких інших країнах, що також зберігають із метрополією історичний зв'язок, але не утворюють досить щільних співтовариств [2, с. 128]. Але Т.Полоскова вважає, що релігійна належність скоріше виступає як засіб існування й відтворення, ретрансляції національно-культурної ідентичності, але не є її сутністю [3, с. 74]. Ж.Т.Тощенко й Т.І.Чаптікова пропонують віднести до типологічних ознак ті, “кого представляє діаспора, які країни або народи ставляться до їх історичної Батьківщини або історичного минулого” [4, с. 35].

Виходячи з даних ознак автори пропонують виділити внутрішні діаспори і зовнішні. Подібної класифікації дотримуються й М.А.Аствацатурова, Ж.Ананян, В.Хачатурян, розглядаючи типологію діаспор Російської Федерації. До самостійних типів можна віднести: діаспори – старожили (вірменська, єврейська, грецька); діаспори народів зарубіжних країн, “які мешкають по сусідству” (польська, корейська, китайська); “нові діаспори”, що утворилися в результаті розпаду СРСР (грузинська, українська, таджицька, узбецька), а також і діаспори самих народів Російської Федерації (чуваська, удмуртська, татарська, чеченська, кабардинська) [5, с. 62]. В.А.Тишков на додаток до запропонованої класифікації виділяє новий тип діаспори за назвою “транснаціональні спільності”, які також “перебувають у своїй головній взаємодії з державними утвореннями – країнами проживання” [6, с. 172].

Водночас автор вважає, що у зв'язку з тим, що представники різних народів десятки разів на рік перетинають міждержавні кордони не можуть зі звичайною легкістю кваліфікуватися як емігранти або іммігранти, то вони не потраплять у вже відомі описи діаспорних ситуацій. І все-таки це нова за своєю природою діаспора, що, можливо, заслуговує нової назви. Так, “завдяки постійній циркуляції людей, грошей, товарів і інформації”, цю принципово нову категорію людських коаліцій і форм історичних зв'язків необхідно називати транснаціональними спільностями [7, с. 93].

Сьогодні вченими пропонуються й багато інших типологічних ознак, таких як: основні види діяльності, які виконує діаспора (Ж.Т.Тощенко і Т.І.Чаптикова); збереження високого ступеня об'єднання в рамках більш широкого соціокультурного контексту, хоча в цьому випадку до діаспор варто віднести місіонерські ордени, мафіозні угруповання, наукові союзи, що не зовсім вкладається в загальнонаукове визначення діаспори. Навряд чи можна погодитися й з думкою С.Соколовського, що виділяє “професійні та соціальні” діаспори, адже в основі цього скоріше перебуває спільність інтересів, культурні норми, що є більш професійним, пов'язаним із спеціалізацією, професійними навичками, вміннями.

Таким чином, найможливішою і правильною передбачається типологізація діаспор, в основі якої є держава – результат об'єднання етносу й у зв'язку з тим, яке місце в системі міжнародних зв'язків займає діаспора. Виходячи з першої ознаки можна припустити, що в євреїв немає діаспори, але в основі їх діаспори перебуває ідея держави-символу, загубленої Батьківщини, яку необхідно знайти [8, с. 107].

На основі аналізу 20 діаспоральних об'єднань у деяких державах (Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Ізраїль, Канада, Латвія, Молдова, Нова Зеландія, Росія, Україна, Уругвай, Фінляндія, Швеція, Естонія), у зв'язку з їх місцем і впливом на систему міждержавних зв'язків, доцільно виділити наступні типи діаспор:

1. Діаспори, чия ідеологія та практична діяльність впливають на розвиток системи міжнародних відносин на глобальному рівні.

2. Діаспори, що справляють вплив на розвиток міждержавних зв'язків на рівні регіонів і груп країни.

3. Діаспори, що впливають на розвиток двосторонніх відносин.

Особливої уваги заслуговує окремий розгляд типології діаспор, запропонованої М.А.Аствацатуровою на основі історичних і соціально-політичних факторів, що впливають на виникнення й формування діаспор.

Перший тип діаспори – це “класичні”, що є результатом історичного процесу. До них автор відносить єврейську, грецьку й вірменську діаспори, в історії яких є сюжети масового переселення з місць історичного етногенезу. Дані переселення пов'язані з трагічними подіями, які закарбувалися в колективній пам'яті, створюючи міфи про залишену батьківщину й про вигнання. Важливим критерієм у типологізації відіграє вік діаспорного життя, так, єврейська й вірменська діаспори пов'язані з масовим вимушеним переселенням цих етносів з території етногенезу й давнім віком діаспорного життя – 2000 і 1600 р. [9, с. 194].

А.А.Гуманова на основі визначених критеріїв до даної групи відносить також китайські, російську й ірландську діаспори, визначаючи їх як світові. Незважаючи на те, що євреї, вірмени й греки мають безліч явних етнокультурних розходжень, М.А.Аствацатурова розглядає їх як один діаспоральний тип, тому що в основі об'єднання закладені групи єдиних системних характеристик. Так, у середовищі класичних діаспор присутня виражена етнічна самоідентифікація, а також позитивна взаємна ідентифікація, крім того, “ідентичність вірменів, євреїв і греків включає об'єднуючі контрапункти, а саме: ідею батьківщини, ідею розсіювання, ідею етнокультурної унікальності” [10, с. 61]. Спільними в них є: найбільша інтегрованість в економічні й соціальні структури відповідно до етнопрофесійних інтересів, збереження етнокультурної самобутності, підтримка оптимальної дистанції. Колективні настрої в середовищі зазначених діаспор відрізняються лояльністю й зберігаються позитивні оцінки ролі приймаючого суспільства, сильні традиції обштинного існування усередині цих діаспор. Можливо помітити й той факт, що

вірмени, євреї й греки функціонують у транснаціональних і міжнародних зв'язках як активні учасники.

Таким чином, класичні діаспори – це діаспори в їх первісному значенні, у яких є присутнім традиційне прагнення до підтримки життєвих чинників, високого рівня життя на основі сформованих навичок діаспорного способу життя й досить легко змінюються відповідно до вимог соціально-політичних умов. Другий тип – це “запрошені” діаспори як результат державного протекціонізму. Так, характеризуючи неросійські народи, що проживали в Московській державі в середині XVI ст., А.Кеппелер виділяє серед чотирьох етнічних груп особливий тип: “чисельно невелика група іноземців, які ...виконували специфічні важливі для центральної влади функції” [11, с. 164].

Етнічна міграція є головним джерелом виникнення й формування нових діаспор, вона втручається в політичні, соціально-економічні, культурні відносини народів і етнічних груп, у традиції міжетнічної взаємодії [12, с. 36]. У деяких теоретичних розробках стверджується, що найчастіше етнічна міграція безпосередньо пов'язана з утворенням нових незалежних держав. Так, після розпаду СРСР серед усіх країн СНД Росія виявилася в особливому становищі приймаючого суспільства і, як відзначають Г.Вітковська та С.Панарін, Росія дотепер переживає масовий наплив мігрантів “далекого зарубіжжя”, що є “нелегальним, екстремальним” [13, с. 79].

Розпад СРСР і утворення нових незалежних держав дали потужні поштовхи для міграції й утворення діаспорних громад. Так, росіяни, які залишилися за межами Російської Федерації, у країнах проживання або повернулися в Росію, бачачи в цьому можливості огороження себе від політико-правової й культурної дискримінації, або адаптувалися й консолідувалися в діаспорне товариство. Представники титульних етносів країн СНД у результаті їх масових переміщень у Росію, пов'язаних із несприятливою соціально-економічною й політичною ситуацією на батьківщині, створили безліч діаспорних утворень, найбільше скупчення яких спостерігається в Москві й Санкт-Петербурзі (азербайджанці, вірмени, грузини, узбеки, таджики, українці). Процес їх еволюції виглядає приблизно так: титульний етнос – переселенці – тимчасова діаспора – постійна діаспора.

Особливий тип діаспори – внутрішні діаспори як наслідок рівня етнонаціонального суверенітету. Так, С.А.Арутюнов, Л.М.Дробіжева, А.А.Сусоколов і М.А.Аствацатурова стверджують, що стосовно “частини етнонації, що живе за межами території її самовизначення, термін “діаспора” більш доречний” [14, с. 37]. До внутрішніх діаспор відносять компактні групи в багатонаціональних державах, що проживають удалині від своєї історичної території й державотворчих суб'єктів. Особливе місце серед громад російських народів займають представники північно-кавказьких народів: інгуші, кабардинці, народи Дагестану, чеченці, осетини й ін. Ці громади відрізняються високим рівнем групової етнічної ідентифікації й згуртованості, що сприяє зміцненню їх позицій у Росії в таких галузях, як дрібний і середній бізнес, підприємництво, торгівля.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. На підставі системного аналізу вдалося зробити висновок, що загальними факторами для виділення різних розглянутих типів діаспор є історичні події, пов'язані з масовим переселенням з історичної батьківщини, й безліч етнополітичних факторів, серед яких важливе місце займає розпад та утворення держав. На основі описаних вище типологій можна спробувати ще раз класифікувати діаспори як обштинне утворення, хоча дана конструкція не претендує на остаточну завершеність:

- 1) “класичні”, світові діаспори;
- 2) нові діаспори;
- 3) діаспори-колоністи;
- 4) внутрішні діаспори.

Автор спробував уникнути дискусій щодо достатньо досліджених питань, водночас спирався на перевірені практикою й часом концептуальні підходи. Особлива увага була приділена працям авторів, що спеціалізуються із проблем діаспоральної політики держав.

В епоху глобалізації діаспора стає важливим елементом транснаціональних зв'язків, на відміну від звичайних іммігрантських груп. Нове прочитання діаспори має на увазі її синхронний розгляд з погляду глобальних процесів детериторіалізації, транснаціональних міграцій і культурного взаємопроникнення і з урахуванням включення цього феномена в звичний соціокультурний контекст. Уява про діаспору як одну з небезпек і загроз сучасним національним державам і ліберально-демократичному устрою є результатом катастрофи надій і устремлінь XIX ст. про створення окремої території для кожної раси. На порядку стоїть питання про те, як поєднати національно орієнтовані держави з їх функціями соціального придушення й толерантності, мультикультуралізм, народжувані ланцюгом мегаполісів і хвилею етнічних діаспор, що заявляють усе голосніше про права своїх членів і пріоритетів групової ідентичності. На зміну тенденціям асиміляції й прагненню якнайшвидшого входження в приймаюче суспільство етнічні групи все частіше заявляють про бажання не вступити у спільноту, але встановити свої правила гри. Нині все частіше вказується на необхідність сприйняття діаспори як позитивного явища, що виконує важливу соціальну роль, заповнюючи розрив між глобальним і локальним порядком речей. Відсутність зв'язків і з'єднуючих ниток, розгубленість і відчуженість, почуття, перебороти які допомогла діаспора в минулому, стали сьогодні звичним явищем для всього західного суспільства, а не тільки долею етнічних меншостей.

По-справжньому сильні держави серйозно піклуються про своїх співвітчизників, розглядаючи їх як важіль для просування своїх національних інтересів і одночасно в турботі про їх бачать свій історичний борг перед цими людьми. Закордонний досвід з вироблення поняття “співвітчизник” і визначення категорії індивідів, на які воно поширюється, свідчить, що в більшості країн наголос робиться на різні групи осіб, що їх виділяють залежно від історичних особливостей, мовної й культурної належності, а іноді виходячи з політичних і економічних міркувань історичної батьківщини.

Основними моделями взаємодії держав з діаспорами є:

- патерналістська, що припускає надання різних пільг і преференцій співвітчизникам, захист їх прав та інтересів;
- прагматична, заснована на одержанні вигід різного роду від діаспори;
- репатріаційна, що концентрується на переселенні співвітчизників на історичну батьківщину.

На практиці політика держав стосовно діаспор будується на пропорційному поєднанні цих моделей. У чистому вигляді виділені моделі зустрічаються вкрай рідко, частіше держави використовують змішані форми, особливо акцентуючи найбільш вигідний для себе аспект. Тому перспективним напрямом дослідження в подальшому вбачається концептуальна розробка теоретико-методологічних засад даної проблеми, а також відповідних процедур вироблення рекомендацій для дієвого та ефективного здійснення зовнішньої політики держави.

Список використаних джерел

1. *Manning D.-J.* The Place of ideology in Political Life / D.-J. Manning, T.-J. Robinson. – L., 2005. – 512 p.
2. *Apter D.* Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago, 2008. – 438 p.
3. *Полоскова Т. В.* Современные диаспоры (внутриполитические и международные аспекты) / Т. В. Полоскова. – М. : Науч. кн., 2002. – 428 с.
4. *Тощенко Ж. Т.* Диаспора как объект социологического исследования / Ж. Т. Тощенко, Т. И. Чаптыкова // Соц. исследования. – 1996. – № 12. – С. 33-42.
5. *Michel B.* Un monde en mouvement / B. Michel. – P. : Nathan, 2001. – 312 p.
6. *Тишков В. А.* Увлечение диаспорой (о политических смыслах диаспорального дискурса) / В. А. Тишков // Диаспоры. – 2003. – № 2. – С. 160-183.
7. *Freund J.* L'essence du Politique / J. Freund. – Paris, 2003. – 317 p.
8. *Wallerstein I. M.* Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World – System / I. M. Wallerstein. – Cambridge, England : Cambridge University Press, 2001. – 202 p.
9. *Астварцатурова М. А.* Диаспоры: этнокультурная идентичность национальных меньшинств / М. А. Астварцатурова // Диаспоры. – 2003. – № 2. – С. 184-200.
10. *Gallois P.-M.* Geopolitique; les voles de la puissance / P.-M. Gallois. – Paris : Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000. – 246 p.
11. *Lacoste Y.* Questions de geopolitique / Y. Lacoste. – P., 1988. – 479 p.
12. *O'Tuathail G.* Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space / G. O'Tuathail. – Minneapolis, 2002. – 416 p.
13. *Зайончковская Ж. А.* Новая миграционная политика России: первые итоги / Ж. А. Зайончковская // Новое миграционное законодательство Российской Федерации: правоприменительная практика / под ред. Г. Витковской, А. Платоновой и В. Школьников. – М. : АдамантЪ, 2009. – С. 73-117.
14. *Арутюнов С. А.* Этничность – объективная реальность / С. А. Арутюнов // Этнограф. обозрение. – 1995. – № 5. – С. 32-42.